

Dražen Maršić

Bilješke uz dvije salonitanske portretne stele

Dražen Maršić
HR, 23000 Zadar
Arheološki muzej Zadar
Trg opatice Čike 1

U prvom se dijelu rada utvrđuje salonitansko podrijetlo fragmenta portretne stele 410 D iz Arheološkoga muzeja u Splitu, za koji se dosada vjerovalo da potječe iz Vranjica, rekonstruira se izvorna forma i unutarnje ustrojstvo spomenika, a time i tipološka mu pripadnost, te razmatraju razlozi izostanka natpisa. U drugom dijelu rada objelodanjuje se nedavno otkriveni fragment gornjega dijela arhitektonske stele s ostatkom polukružne niše i zabata, kojemu se također utvrđuje pripadnost skupini portretnih stela.

Ključne riječi: Salona, stele, portreti

UDK: 726.825(497.5 Solin)"652"
73.041.5(497.5 Solin)"652"

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 20. lipnja 2009.

Predmet ovoga rada su dvije stele s portretima pokojnika iste, salonitanske pripadnosti: stari nalaz fragmenta stele s portretima triju pokojnika, danas izložen u Arheološkome muzeju u Splitu, inventiran pod brojem 410 D, i novootkriveni fragment stele pohranjen u zbirci Marka Matijevića u Solinu. Fragment 410 D pojavljuje se u gotovo svim recentnim studijama o salonitanskoj i dalmatinskoj kamenoj plastici, a podrijetlom se dovodio u vezu s Vranjicom. Međutim, istraživanjem najstarije bibliografske građe, tj. radova Frane Bulića, i provjerom u inventarnim knjigama Arheološkoga muzeja Split (knjiga D) izašlo je na vidjelo da s Vranjicom nema ama baš nikakve veze i da je zapravo otkriven u Saloni. Pridoda li se tome činjenica da je u jedinom radu koji problematizira izvoran oblik spomenika, studiji S. Rinaldija Tufija o portretnim stelama u Arheološkom muzeju u Splitu, izrečen niz nedosljednih i netočnih tvrdnji, pojavila se potreba nove i sveobuhvatne analize spomenika koju izlažem u ovom radu. Prigoda je to da se po prvi put objelodani i jedan manji, ali veoma značajan nedavno otkriveni primjer salonitanske sepulkralne plastike, koji se također može pripisati spomeniku tipa portretne stele.

I.

Suvremeno istraživanje fragmenta portretne stele 410 D iz Arheološkoga muzeja u Splitu (sl. 1) započinje radom Krune Prijatelja u kojemu je taj vrsni znalac srednjovjekovne umjetnosti obradio i dosege antičkih nadgrobnih spomenika izloženih u lapidariju Arheološkog muzeja u Splitu. Prijateljeva se analiza zadržala na konstataciji o jednakoj impostaciji prikazanih likova i paralelizmu u izradi nabora haljine te na tvrdnji o vranjičkom podrijetlu »reljefa«.¹ Nakon Prijatelja fragmentom se prvi i jedini put sveobuhvatno pozabavio talijanski znanstvenik Sergio Rinaldi Tufi u svojoj čuvenoj studiji o portretnim stelama u Arheološkom muzeju Split. U katalogu rada Rinaldi Tufi je ponovio vjerojatno od Prijatelja preuzetu tvrdnju o vranjičkome podrijetlu ulomka, ali ga je i jedini do danas detaljnije opisao.² Predajom je podatak o vranjičkoj pripadnosti ulomka prenijet i u svim studijama Nenada Cambija³ te se polako počeo stjecati dojam da je riječ o jednom od najreprezentativnijih rimskih spomenika iz toga maloga mjesta u kojemu je i danas uzidan velik broj antičkih lapida, ali je vrlo često nemoguće kazati jesu li

1 K. Prijatelj 1952, str. 143-144, tab. IX, sl. 1.

2 S. Rinaldi Tufi 1971, str. 93-94, kat. br. 3, tab. II, sl. 2.

3 N. Cambi 1991, str. 63-64, kat. br. 38; N. Cambi 2000, str. 41, kat. br. 41, tab. 48; N. Cambi 2002, str. 122, sl. 19; N. Cambi 2005, str. 37, sl. 44.

Slika 1
Fragment portretne stele inv. br. 410 D u Arheološkome muzeju u Splitu (snimio Jakov Teklić)

otkriveni baš na prostoru velikoga vranjičkog poluotoka ili su doneseni s prostora Salone. Kada sam ga odlučio obraditi u sklopu jedne veće studije s »vranjičkom« tematikom i zaključio da bi vrijedilo pokušati utvrditi točno mjesto nalaza, čekalo me nemalo iznenađenje. Pokazalo se da je Kruno Prijatelj nehotice generirao zabunu koja se održala sve do današnjih dana. Nasreću, uvidom u stariju literaturu moguće je utvrditi i točno mjesto nalaza i okolnosti u kojima se to dogodilo.

Fragment portretne stele 410 D otkriven je zapravo na prostoru tzv. sjeveroistočne salonitanske nekropole godine 1908., o čemu nas iscrpno izvješćuje don Frane Bulić. Povod njegovu otkriću bilo je otkriće glave jedne

sfinje na katastarskoj čestici 3253/1, vlasnika Jure Katića, položenoj nedaleko od sjevernih gradskih zidina, nekoliko metara od trase akvedukta i oko 140 m od Porta Andetria. U pokušaju potrage za ostatkom figure u južnom dijelu parcele obavljena su naknadna »istraživanja« i tom su prigodom otkrivena četiri natpisa (inv. br. 4061A - 4064 A) i dva fragmenta basreljefa (inv. br. 401 D i 400 D).⁴ Nažalost, vjerojatno Bulićevim previdom, u izvješću objavljenom u *Bullettinu* dogodila se pogriješka jer su inventarni brojevi dvaju basreljefa trebali glasiti 409 D i 410 D, što doznajemo iz Bulićeva izvješća u *Bullettinu* iz sljedeće godine.⁵ U njemu Bulić navodi da je reljef 410 D razbijen u tri dijela, da prikazuje portrete triju muških figura koje su većim dijelom oštećene, te da je visine 1,25 m, širine 1,04 m i debljine 0,32 m.⁶ Kako sve tri dimenzije odgovaraju onima koje kasnije donosi Kruno Prijatelj, a prve dvije onima koje donosi Sergio Rinaldi Tufi, te su isti podatci ponovljeni i u inventarnoj knjizi D Arheološkoga muzeja u Splitu, nema ni najmanje sumnje da je riječ o našem, navodno »vranjičkom« spomeniku.

Kada bi uopće bilo potrebno, salonitansko podrijetlo fragmenta 410 D moglo bi se dokazivati i posrednim, zaobilaznim putem. Sada postaje jasno zašto Duško Kečkemet, jedan od autora monografije o antičkom Vranjicu, niti jednom riječju ne spominje reljef, što bi zasigurno učinio da je naišao na podatak o njegovu vranjičkom podrijetlu.⁷

Jedini autor koji se dotakao pitanja unutarnje strukture i vanjske forme stele 410 D, tj. njezina izvornoga izgleda, talijanski je znanstvenik Sergio Rinaldi Tufi. U kataloškom opisu stele Rinaldi Tufi navodi da sačuvana niša sadrži tri portreta, »ma al di sopra di eessa doveva esservi un altro elemento (un frontone o una altra nicchia) ora perduto«, da bi nešto kasnije za te ostatke ustvrdio da su »resti di una figurazione non ricostruibile«. ⁸ S takvom se konstatacijom nije nikako moguće složiti jer već Bulić opisujući sačuvane figure s punim pravom kaže da se »sopra si vedono avvanzi di altre tre figure«. ⁹ Da je doista riječ o ostacima gornjih figura, a nikako nekakve dekoracije zabata, pokazuje već letimičan pogled na karakter sačuvanih ostataka (sl. 2). Jasno je vidljivo da je riječ o ostacima draperije ogrtača, i to njihova krajnjeg donjeg dijela, na mjestima

4 F. Bulić 1908, str. 101.

5 F. Bulić 1909, str. 65, bilj. 1 (»Nel riportato Bullettino furono sbagliati i due numeri 401, 400 Cat. D. Sono da leggere 409, 410 Cat. D«).

6 F. Bulić 1909, str. 64-65.

7 D. Kečkemet – I. Javorčić 1984.

8 S. Rinaldi Tufi 1971, str. 93, kat. br. 3.

9 F. Bulić 1909, str. 64.

Slika 2
Detalj gornjega polja stele s ostacima draperije (snimio Jakov Teklić)

na kojima nabori čine luk prema grudima i ramenima figura. Raspored nabora nedvosmisleno pokazuje da su u pitanju ostatci draperije triju odijela, pa su prema tome u gornjem, danas nedostajućemu slikovnom polju, bile prikazane još tri figure. U prilog takvoj tvrdnji ide i neuobičajeno velika debljina fragmenta, čak 0,38 m,¹⁰ što zasigurno ne bi bio slučaj da je riječ o steli s ovčim soklom, samo jednim poljem za portrete i zabatom.

Izgled i elementi uokvirenja donjega slikovnog polja jasno pokazuju da je to gornje polje bilo koncipirano u obliku zasebnoga »interkolumnija«. Naime, iznad sačuvane niše s portretima i stepenasto (dvodijelno) profiliranoga arhitrava koji ju nadvisuje sačuvana su dva profila izvedena u obliku gornje ravne trake i donjeg profila tipa *cyma reversa* (sl. 2). Profili nisu sačuvani u punoj dužini, ali se jasno vidi da se *cyma reversa* na desnoj strani pruža iznad osi desnoga pilastra donje niše, a to po prirodi stvari nije moguće osim ako iznad nje, odnosno trake koja ju nadvisuje, nije bilo izvedeno uokvirenje nezavisno od donjega polja. Navedeni detalj dokazuje još jednu veoma

važnu stvar, a ta je da iznad dvaju profila nije nikako mogao stajati bočni akroterij jer to nije njegovo prirodno okružje.

Nema nikakve sumnje da je bočno uokvirenje gornjega polja bilo izvedeno arhitektonskim aparatom, ali to – iako je veća vjerojatnost – nisu morali nužno biti pilastri kao u donjem polju, već i stupovi. Vrijedi istaći da su sve tri danas poznate »dvokatne« salonitanske portretne stele izrađene na način da stupovi ili pilastri cijelom visinom uokviruju oba polja (kao jedan interkolumnij),¹¹ ali su u ostatku provincije potvrđeni i primjeri izmjene pilastara i stupova.¹² Osobno držim da je veća vjerojatnost da su u pitanju bili pilastri, i to vjerojatno identični onima koji su sačuvani, baza profiliranih od dva poluobla profila, ravnih traka s njihove gornje strane i žlijeba u sredini, te možda sličnih kapitela s ravnim donjim i zaobljenim gornjim dijelom kao *cyma recta*. Što se pak tiče izgleda završnoga elementa spomenika (zabata) i njegova arhitektonskog ustrojstva, jedan detalj čini se razrješava i tu dilemu. Zabata je gotovo sigurno morao posjedovati klasični arhitrav, kao

10 S. Rinaldi Tufi 1971, str. 93, pogrešno navodi da joj je debljina 0,20 m.

11 Riječ je o steli danas poznatoj isključivo iz crteža L. F. Cassasa (L. F. Cassas 1997, str. 233-234, tab. 139), steli Tita Fuficija, veterana XX. legije (izbor literature: S. Rinaldi Tufi 1971, str. 92-93, br. 1, tab. 1; N. Cambi 2000, 44 i d., kat. br. 50, tab. 62) i steli poznatoj u crtežu R. Martinija (objava crteža: N. Cambi 2005, str. 37, sl. 45).

12 Npr. na steli iz Kašića: D. Rendić-Miočević 1960, str. 122 i d., sl. 4; N. Cambi 1993, str. 39 i d., tab. VI.

što je npr. slučaj sa znamenitom stelom Tita Fuficija, jer na takvo rješenje upućuje broj figura u gornjemu polju. Nije nimalo vjerojatno da bila riječ o tzv. prekinutom zabatu sa školjkom kao pozadinom portretima (o takvom zabatu vidi u drugom dijelu rada), jer se taj element uvijek javlja u kombinaciji s parom figura između čijih glava izbijaju rebra školjke (ostavivši, naravno, ovdje po strani primjerke s jednim portretom u niši sa školjkom), kao što je npr. slučaj na salonitanskoj steli poznatoj iz crteža Rafaela Martinija,¹³ steli Trogir-Split čijom sam se rekonstrukcijom osobno pozabavio,¹⁴ ili npr. steli M. Pythe.¹⁵ To u konačnici znači da je stela 410 D ukupnim izgledom bila veoma bliska steli Tita Fuficija zbog čega ovdje i donosimo njezinu sliku (sl. 3).

Čak i uz nešto manju visinu gornjega slikovnog polja i nešto malo niži zabat, stela 410 D morala je izvorno biti visoka najmanje oko 2,30 m. O tome osim analize sačuvanih elemenata svjedoči i začuđujuće velika debljina sačuvanog fragmenta. Debljina ovoga spomenika u donjemu dijelu od 0,32 m veća je čak i od debljine stele Tita Fuficija na istome mjestu (0,28 m)!¹⁶ Maksimalne debljine koje se u literaturi donose za obje izmjerene su naime u njihovu gornjemu dijelu, a kao što vidimo gornji dio našega spomenika nije sačuvan. To pak znači da pred nama stoji ostatak jedne od najmonumentalnijih uopće sačuvanih portretnih stela sa širega salonitanskog područja.

Naposljetku još jednom vrijedi ponoviti kako ovdje obrađeni fragment 410 D tipološki pripada tzv. »dvokatnoj varijanti« visokih arhitektonskih stela (stela u obliku edikule), tj. takvim arhitektonskim stelama koje pored visokoga podnožja imaju još jedno (sveukupno dva polja) s portretima pokojnika, dakle koncipirane su »na kat«, ili, kako se to ponegdje u hrvatskoj literaturi može pročitati, s »dva registra za potrebe pokojnika«. U talijanskoj se stručnoj terminologiji za takve primjerke uvriježio naziv »stele a tabernacolo«, a u njemačkoj terminologiji naziv »Stockwerkstelen«.¹⁷ Arhitektonski su uzori takvim stelama monumentalne nadgrobne edikule (naiskos, edicula) na visokom podnožju, kakve su primjerice znamenite, danas rekonstruirane edikule Efonija (ili Vofonija) Rufa i Aula

Slika 3
Stela Tita Fuficija (snimio Jakov Teklić)

Murcija Obulaka iz Sarsine u Italiji.¹⁸ Stele »stockwerk« tipa posljednja su stepenica redukcije takvoga arhitektonskog uzorka, a njihova značajka u Saloni i Dalmaciji je ta da je plošni karakter redukcije izvornoga arhitektonskog uzorka, tj. prikaz »arhitekture« ograničen samo na prednju stranu spomenika, bez ukrašavanja bočnih stranica, što je npr. odlika sličnih stela sjeverne Italije.¹⁹ Kod povezivanja naših stela s navedenim i njima sličnim građevinama treba imati na umu i to da se proces redukcije nije ostvarivao

13 Usp. lit. u bilj 11.

14 D. Maršić 2004, str. 111 i d., sl. 1 i 7.

15 N. Cambi 2000, str. 49, tab. 80.

16 Stela Tita Fuficija, koju se obično doživljava kao jedan od najmonumentalnijih salonitanskih sepulkralnih spomenika, visoka je 2,29 m, široka 1,06 m i maksimalne debljine 0,38 m: S. Rinaldi Tufi 1971, str. 92, br. 1.

17 G. A. Mansuelli 1956, str. 377 i d.; H. Pflug 1989, str. 32, 44 i d.

18 J. Ortalli 1987, str. 167 i d., sl. 46, tab. 23, b (spomenik A. Murcija Obulaka); sl. 48, tab. 23, c (spomenik Rufa). Sličnoga je tipa vjerojatno bio i spomenik Lucija Murcija Okulacija (tlocrt na sl. 40, N 19; prijedlog rekonstrukcije na sl. 41).

19 Usp. H. Pflug 1989, str. 41 i d., tab. 1, sl. 3-4, tab. 4, sl. 1, tab. 7, sl. 2, i d.

samo na planu ukupnoga arhitektonskog izraza, već i na području prezentacije figura pokojnika: statuaran prikaz iz stvarne monumentalne arhitekture na stelama je gotovo u pravilu zamijenjen i reduciran polufigurom ili poprsjem.

Prikaz portreta u donjemu polju stele svojim karakterom pripada sferi civilne prezentacije. Sve tri figure odjevene su u civilnu odjeću - tuniku i togu - i sve tri na isti način na grudima izlažu obgrljenu desnu ruku koja proviruje od zapešća i hvata okrajak toge iznad umba (umbo) prebačen preko lijevog ramena (sl. 1).²⁰ Cjelovito je sačuvana samo krajnja lijeva figura mlađega muškarca (sl. 1 i sl. 4).²¹ Mladić je prikazan frontalno, ali malo spuštenog pogleda, snažnoga vrata s blago naznačenom jabučicom, ovalnog lica sa stisnutim ustima i izrazito punačkih usnica čiji su krajevi naglašeni rupicama. Nos mu je otučen. Oči su velike i izražajne, glatkih bjeloočnica. Kosa je kratka,

Slika 4
Portret mladića u lijevom uglu stele 410 D
(snimio Jakov Teklić)

ali snažnih i plastičnih pramenova i jednostavno pada prema čelu. Iznad nosa pramenovi se razdvajaju u tzv. lastavičji rep. Uši su izrazito velike i pomalo klempave. Prikaz oplemenjuje zamjetan tužan izraz lica. Druga je figura nesumnjivo prikazivala mnogo starijega muškarca jer su joj istaknute vratne žile sa strana jabučice, a koža je prikazana daleko opuštenije. Glava joj je potpuno otučena. Krajnja desna figura je muškarac nešto stariji od mladića, ali mlađi od srednje osobe. Glava mu je također otučena. Sačuvao se samo gojazan vrat.

Osim fizionomijskih i modnih karakteristika mladićeva portreta, o čemu će biti riječi nešto kasnije, važan su kronološki i ikonografski reper i elementi nošnje odnosno shema drapiranja. Kod sva tri muškarca nabori tunike ispod vrata formiraju trokutaste ovratnike, a toga je drapirana s dijagonalno presavijenim rubom nalik remenu (*balteus*) i iz njega izvučenim umbom u obliku slova U, čemu treba pridodati i *sinus* koji se na polufiguralnim prikazima ne može cijeli vidjeti, ali se može naslutiti. To znači da draperija prikazanih pokojnika slijedi najčešći način drapiranja toge u rimskoj umjetnosti karakterističan za rano Carstvo (rani principat), od strane njemačkoga znanstvenika Goettea označen kao tip Ba.²²

Imajući u vidu strukturalno-formativno značajke o kojima je prethodno bilo riječi, ne može se ne primijetiti da su u polju prikazana tri muška lika bez prisutnosti žena i da je temeljem zakona brojeva apsolutno sigurno kako ženski lik ili likove onda treba tražiti u gornjemu polju. To nas vodi k zaključku da je u gornjem polju gotovo sigurno morao stajati prikaz bračnoga para, vjerojatno s jednim djetetom, a da bi muškarci prikazani u preživjelome polju mogli biti njihovi oslobođenici. Drugim riječima, koncepcija rasporeda prikazanih likova mogla bi ponovno odgovarati onoj sa stele Tita Fuficija, gdje su u gornjem polju likovi Tita Fuficija, njegove žene i dvoje djece, a u donjemu polju likovi njegovih oslobođenika Tita Fuficija Privata i Fuficije Prime te ženine oslobođenice Fuficije Priske. Stoga je moguće da izrazita uniformiranost likova u donjemu polju ima i dublje značenje od obične gestikulature ili vanjske pojavnosti, tj. da simbolizira jednaki, nedavno dostignuti pravni status oslobođenika (*liberti*).

20 O tunici kao odjevnom predmetu, vrstama tunika i kroju: N. Goldman 2001, str. 221 i d., fig. 13.10. Pregledno o podrijetlu, načinu izrade i drapiranju toge: H. R. Goette 1990, str. 2 i d.

21 Usp. analizu njegova i ostala dva portreta kod N. Cambi 2000, str. 41, tab. 48.

22 H. R. Goette 1990, str. 29 i d., tab. 5 i d.

Nepojavljivanje natpisa na razmjerno visokom podnožju fragmenta stele otvara mnogobrojna pitanja i kontroverze. Ako je unutrašnje ustrojstvo stele dobro odgonetnuto, a sva je prilika da jest, ona je bila koncipirana od dva supraponirana slikovna polja odvojena sačuvanom, stupnjevito profiliranom gredom, na vrhu ju je morao kruniti zabat, pa bi po logici stvari barem dio natpisa (početak na arhitravu?) morao stajati na jedinom preostalom prostoru – visokom i danas neukrašenom podnožju (soklu).²³ Tragova natpisa, međutim, nema, niti karakteristične dekoracije koja ga okružuje, dobro nam znanoga profila tipa *cyma reversa* i jednostavnih ravnih traka kao vanjskoga uokvirenja. Nema nikakve sumnje da današnje stanje toga dijela spomenika nije posljedica priklesavanja ili sekundarne uporabe, jer je površina fino obrađena ravnomjernom uporabom zubače, a slična se obrada javlja i na bočnim stranicama koje su također intaktne. S druge strane, čini se uputnim zaključiti da je neukrašena i ravna površina podnožja previsoka i tako postavljena da ne može predstavljati slobodan prostor između donjega slikovnog polja i natpisnoga polja. Što je onda razlog nepostojanja natpisa?

Na prvi pogled nude se samo dvije opcije: ili je natpis s pripadajućim okvirom bio izveden bojom (slikanjem) ili nije uopće bio izrađen. Za dokazivanje vjerojatnosti prve opcije spomenik bi trebalo analizirati tehnologijom i opremom koja mi u ovom trenutku nije dostupna. Poslije pomnoga promatranja čini se kako su rubna područja sokla tamnije patine od središnjeg dijela i da bi to eventualno moglo biti uzrokovano slikarskim zahvatom (sl. 1). Međutim, to može biti i samo subjektivno viđenje. Iako postupak izrade natpisa bojanjem, pa i bojanja uklesanog natpisa na salonitanskim spomenicima nije nepoznat,²⁴ ovo bi bio jedinstven primjer takvoga postupanja na izrazito monumentalnim i arhitektonski koncipiranim dvokatnim portretnim stelama, na kojima se očito nije štedjelo. Raskoš koji se ogleda u prisutnosti velikoga broja portreta i škrtarenje na natpisu na prvi su pogled jednostavno nespojivi. Zazivanje slučaja i usporedbe sa stelom Tita Fuficija, gdje natpisnoga polja

također nema, jer se natpis pojavljuje na arhitravu, čini mi se neprimjerenim, jer ta stela nema visoko podnožje, već se klin za usađivanje pojavljuje odmah ispod visokoga okvira donjega polja s portretima (sl. 3).²⁵

Razlog nepostojanja natpisa, osim izvedbe u boji, mogao bi biti i taj što on, iz nama nepoznatoga razloga, nije nikada ni bio izrađen. Moguće je da je stela postavljena na grobno mjesto, ali da »zrcalo« natpisa i sam tekst jednostavno nisu nikada uklesani. Iako mi se takva mogućnost čini malo vjerojatnom, moguće je i to da je prostor predviđen za njegovu izvedbu ocijenjen pretijesnim te da je natpis izrađen na zasebnom kamenu u obliku natpisne ploče. U svakom slučaju, riječ je o pitanju na koje će konačan odgovor morati dati suvremene metode istraživanja. Ako one pokažu da tragova boje nema, gotovo je sigurno da stela nikada nije ni bila potpuno dovršena.

Datacijom stele pozabavili su se mnogi stručnjaci, a višekratno i posljednji Nenad Cambi, naš najbolji poznavatelj antičkoga portreta.²⁶ To u praksi znači da se Cambijevim zaključcima nema što ni oduzeti ni dodati.

Najsigurniji i zapravo jedini sačuvani element za datiranje stele modne su i fizionomijske karakteristike jedinoga preživjeloga portreta na tome spomeniku, mladića u lijevome uglu donjega polja stele (sl. 4). Njegova frizura, u cjelini gledajući, slijedi načine češljanja careva Tiberija, Kaligule i Klaudija, što znači da ju okvirno valja datirati u drugu četvrtinu I. stoljeća.²⁷ U provincijalnoj umjetnosti razliku između shematiziranih izvedbi kasnih Tiberijevih i Klaudijevih portreta gotovo i da nije moguće ustanoviti. Voluminoznost snažnih pramenova mladićeve kose, njihov raspored i rastvaranje iznad nosa govore ponajviše u prilog utjecaja Klaudijevih službenih portreta, posebice prinčevskoga tipa portreta ili tipa mladog Klaudija (tip Kassel), koji se u portretistici pojavljuje već u Tiberijevo doba, u vezi sa štovanjem Germanika, a nastavlja se i u Kaligulino doba i u prvim godinama vladavine.²⁸ Tu je i velika sličnost s već spomenutom stelom Tita Fuficija i tamošnjim muškim portretima čvrsto datiranim u Klaudijevo razdoblje.²⁹ S predloženom je

23 Do toga zaključka dolazi se iz jednostavnoga razloga što imenovanje šest osoba nije bilo moguće izvesti isključivo u sklopu epistila.

24 Usp. stelu Lucija Trebonija Valensa u Arheološkom muzeju u Splitu, inv. br. 295 A. Stela je arhitektonske koncepcije, a u gornjem dijelu završava polukružnim zabatom.

25 Usp. lit. u bilj. 11 i 16.

26 Iako se N. Cambi stele i portreta dotiče u nekoliko svojih recentnijih studija, najsadržajinja je analiza portreta još uvijek ona u N. Cambi 2000, str. 41.

27 Kritički pregled stanja poznavanja portreta navedenih careva: D. Boschung 1993, str. 56 i d., skice 33-35 (Tiberije); str. 67 i d., skice 51-52 (Kaligula); osob. str. 70 i d., skice 56-58 (Klaudije).

28 D. Boschung 1993, str. 70, skica 56 Va.

29 N. Cambi 2000, str. 44-45, tab. 62.

datacijom kompatibilan i ranocarski tip drapiranja toge s dijagonalnim balteusom i umbom izvučenim u obliku slova U.³⁰ Datacija u tridesete ili još vjerojatnije četrdesete godine I. stoljeća po Kristu je prema tome potkrijepljena i modnim i stilskim i ikonografskim kriterijima.

II.

Godine 2005. sjeverno od zapadne salonitanske nekropole, najvjerojatnije u vrtu Drašković, otkriven je manji, ali veoma zanimljiv ulomak stele arhitektonske koncepcije koji se ovdje po prvi put objavljuje (sl. 5). Visina mu je 0,33 m, širina 0,48 m, a debljina 0,20 m. Pripada desnoj polovici i središnjem dijelu zabata s vrhom polukružne niše i u formativnom pogledu čini otprilike 3/5 izvorne širine spomenika. Evidentno je riječ o spomeniku tipa stele, kojoj prema tome nedostaju lijevi ugao zabata s pripadajućim dijelom svoda niše, cijela površina niše ispod vijenca i natpisno polje.

Iako je riječ o veoma malom i na prvi pogled beznačajnom primjerku salonitanske sepulkralne plastike, on je, uz iznimku jednoga detalja, dostatan za utvrđivanje izvornoga ustrojstva spomenika, utvrđivanje koncepcije i sadržaja središnjega dijela, te komparaciju sa sličnim primjercima tilurijske provenijencije, što u konačnici umnogome obogaćuje naše spoznaje o salonitanskoj produkciji ove tipološke varijante portretnih stela. S obzirom na stanje sačuvanosti u kojemu se fragment nalazi, u rekonstrukciju izvornoga izgleda stele krećem od njezina gornjeg dijela.

Zabat stele u većem dijelu ima uobičajeno oblikovanje. To znači da su njegove katete formirane od jednostavnih ravnih traka kojima je s unutarnje strane pridodat profil izveden kao *cyma reversa*. Razlika u odnosu na najčešću varijantu arhitektonskih stela i klasičnu izvedbu epistila – stele u obliku edikule s ravnim arhitravom, kakav je bio prethodno razmatrani primjerak – jest da je horizontalna stranica zabata prekinuta i da je njezin središnji dio, inače izrađen kao i katete, uvučen da bi formirao stražnji vijenac niše na kojemu počiva poluloptasti svod ili kalota. Svod niše svojim vrhom dakle prekida osnovu zabata formirajući tako element poznat pod nazivom »prekinuti

Slika 5
Fragment gornjeg dijela portretne stele u zbirci Matijević u Solinu (snimio Jakov Teklić)

zabat».³¹ U središtu tako formiranog zabata prikazana je frontalno okrenuta figura orla s munjom u kandžama, glave okrenute u promatračevu desnu stranu.

Zabat u središnjem dijelu kruni manje četvrtasto postolje u kojemu je sačuvano oveće kvadratno, centralno položeno udubljenje. Tehnikom lijevanog olova u njega je očito bio učvršćen završni element u funkciji akroterija (pinija, kapitel?). Lateralne su akroterije formirale ležeće lavovske figure postavljene na slična ravna podnožja, od kojih je djelomice sačuvana ona na desnoj strani. Vidljive su prednje šape i rep životinje, dok joj glava i veći dio tijela nedostaju. Prostor između središnjega i bočnih akroterija abociran je grubljim potezima šiljastoga dlijeta, očito iz razloga što nije bio izložen pogledu.

Niša koja se na opisanom fragmentu sačuvala u dijelu svoda i polukružnoga vijenca izvedenog ravnom trakom i *cyma reversa* profilom nastavljala se bez sumnje i prema donjem dijelu spomenika, do natpisnoga polja. Što je bilo prikazano u niši? Odgovor je: bez ikakve sumnje lik pokojnika! Da je u pitanju bio samo jedan lik i to zacijelo u isječku polufigure, pokazuju slično koncipirane arhitektonske stele, sve odreda tilurijske produkcije: stela M. Elvadija, konjanika Nove Kladijske ale (*ala Claudia nova*)³² i slična stela na kojoj natpis nije sačuvan, ali vjerojatno vojnika iste vojne jedinice³³ (obje otkrivene u Košutama kod Sinja i obje danas pohranjene u Arheološkom muzeju u Splitu), te jedan fragment slične

30 Usp. bilj. 22.

31 O stelama s prekinutim zabatom kao jednoj od dvije varijante glavnoga (zabatnoga) tipa arhitektonskih stela usp. H. Pflug 1989, str. 39 i d. Usp. i S. Rinaldi Tufi 1971, str. 128.

32 S. Rinaldi Tufi 1971, str. 97, kat. br. 10, tab. IV, sl. 3.

33 S. Rinaldi Tufi 1971, str. 97 i d., kat. br. 11, tab. V, sl. 1.

stele s glavom pokojnika iz Muzeja Cetinske krajine u Sinju, koja se od prethodne dvije razlikuje po tome što je vijenac iz glave pokojnika prekinut i nadomješten školjkom.³⁴ Istina, na dalmatinskim stelama s prekinutim zabatom javlja se ponekad i par likova, ali već smo vidjeli da je tada uvijek riječ o niši srasloj sa zabatom u čijem je vrhu izrađena školjka kao pozadina portretima pokojnika.³⁵

Elvadijeva je stela, kao potencijalna usporedba (sl. 6), zanimljiva i zbog složene arhitektonske kompozicije, kod koje svako od tri polja ima vlastito arhitektonsko uokvirenje: polje s portretom okvir od kaneliranih stupova, natpis okvir od pilastara s (bršljanovim?) listićima, a polje s prikazom konja i sluge okomito kanelirane pilastre. Za ovu je raspravu posebice zanimljiva pojava posljednjega polja, koje je zbog identične manire u izradi i istoga mjesta nalaza možda postojalo i na steli s uništenim natpisom. Je li slično polje moglo postojati i na našem fragmentu? Na to je pitanje vrlo teško odgovoriti, no dvije stvari vrijedi istaći: prvo, da je prema mojoj spoznaji ovo prvi salonitanski primjerak ovakve tipološke varijante stele s prekinutim zabatom, i drugo, da su svi dosadašnji primjerci, kako smo vidjeli, vezani uz Tilurij i tamošnju vojnu populaciju. Ako je po tome suditi, salonitanska je stela doista mogla pripadati nekom vojniku, makar i isluženom, i to možda baš Nove Klaudijeve ale. Mogući su naravno i drukčiji scenariji, npr. onaj po kojemu je predložak iz sfere civilne prezentacije preuzet i dalje razrađen u sferi vojničke prezentacije, scenarij koji bi u pojavi i razradi uzorka prvenstvo dao salonitanskim klesarskim radionicama, a ne Tiluriju.

Između navedenih tilurijskih primjeraka i našega primjerka ipak postoji jedna, ali veoma značajna razlika. To je činjenica da kod obiju stela iz Košuta tjeme pokojnikove glave značajno prelazi visinu vijenca, a to bi bio slučaj i sa stelom iz Muzeja Cetinske krajine da on nije u središnjem dijelu zamijenjen školjkom. Na salonitanskom primjerku ostataka reljefa glave nema i to otvara neke nedoumice. Dvije su mogućnosti: ili glava iz nekoga razloga nije dosegala visinu vijenca (mlađa osoba?), ili je figura pokojnika bila izrađena u obliku prave skulpture,³⁶ i kao bista, možda čak i u obliku odjevene polufigure, bila umetnuta u prazan prostor niše.³⁷

Slika 6
Stela M. Elvadija iz Košuta kod Sinja (snimio Jakov Teklić)

Veza između arhitekture i oblikovno-strukturalne koncepcije stele ogleđa se ne samo u pojavi zabata, kao najpostojanijega među elementima arhitektonskoga podrijetla, nego i u pojavi niše koja, vidimo, završava lukom ili polukružnim svodom, omiljenim motivom

34 Fragment iz MCK u Sinju nije objavljen.

35 Usp. gornje polje s ranije spomenute stele u crtežu R. Martinija (bilj. 11) i stele u bilj. 14-15.

36 Takve je izrade npr. edikula jedne vjerojatno salonitanske stele izrađene od polustupa: S. Rinaldi Tufi 1971, str. 114, kat. br. 45, tab. XIII, sl. 1.

37 Takav karakter iskazuje npr. prikaz portreta na steli obitelji Valerius uzidanoj u kući Benzon u Vranjicu: D. Kečkemet - I. Javorčić 1984, str. 34 sa sl. na str. 35 (slika desno).

rašćlanjivanja zidnih površina u rimskoj arhitekturi. Ta je veza već odavno uočena i potkrijepljena mnogobrojnim primjerima, a posebice dobro dokumentirana na rimskoj sepulkralnoj građi iz rajnske oblasti.³⁸

Usporedba našega s tilurijskim primjercima jedini je putokaz ne samo za strukturalno nego i za kronološko razmatranje, jer stanje u kojem je sačuvan salonitanski fragment ne nudi previše elemenata za raspravu takve vrste. Uvjetno se u istom smislu može upotrijebiti i prikaz orla u zabatu stele, koji se u sličnoj izvedbi javlja na još samo jednoj salonitanskoj steli iz Tiberijeva doba,³⁹ kao i

figura lava u funkciji akroterija, koja se također javlja samo na jednoj salonitanskoj steli – onoj pomorca i trgovca Gaja Utija datiranoj u Augustovo doba.⁴⁰ Te usporedbe pokazuju da spomenik zasigurno pripada I. stoljeću po Kristu, a to potkrjepljuju i naše spoznaje o osnivanju i boravku Nove Klaudijeve ale u Dalmaciji. Osnovana u vrijeme Klaudija, ona se u Dalmaciji zadržala za Nerona, a nakon građanskoga rata, najkasnije od 70. godine stacionirana je u Germaniji.⁴¹ Uz eventualno uključivanje i prvoga dijela vladavine Flavijevaca, to je vremenski raspon u koji bi trebalo datirati ovdje obrađeni primjerak.

Kratice

BASD = Bullettino di archeologia e storia dalmata

VAHD = Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku

Literatura

- G. Alföldy 1962   Geza Alföldy, *Die auxiliartuppen der Provinz Dalmatien*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 14, Budapest 1962, 259-296.
- D. Boschung 1993   Dietrich Boschung, *Die Bildnistypen der iulisch-claudischen Kaiserfamilie: ein kritischer Forschungsbericht*, Journal of Roman Archaeology 6, Ann Arbor 1993, 39-79.
- F. Bulić 1908   Frane Bulić, *Materiale e provenienza della pietra, delle colonne, nonché delle sfingi del Palazzo di Diocleziano a Spalato e delle colonne ecc. delle basiliche cristiane a Salona*, BASD 31, Split 1908, 86-110.
- F. Bulić 1909   Frane Bulić, *Iscrizioni inedite*, BASD 32, Split 1909, 58-73.
- N. Cambi 1991   Nenad Cambi, *Antički portret u Hrvatskoj*, Split 1991.
- N. Cambi <1993>   Nenad Cambi, *Rimski nadgrobnici iz Aserije*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 31(18)/1991-92, Zadar <1993>, 25-51.
- N. Cambi 2000   Nenad Cambi, *Imago animi – antički portret u Hrvatskoj*, Split 2000.
- N. Cambi 2002   Nenad Cambi, *Kiparstvo*, Longae Salonae, I-II, Split 2002, 115-174.
- N. Cambi 2005   Nenad Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split 2005.

---

38 Usp. interpretaciju takvih niša na stelama iz Kölna kod H. Gabelmann 1972, str. 94 i d., sl. 15-17.

39 N. Cambi 2005, str. 37, sl. 43.

40 N. Cambi 2000, str. 34, tab. 18.

41 O tome usp. G. Alföldy 1962, str. 261 i d., 287, osob. 290 i d., kat. 1/1-8, gdje se vidi da se na čak tri natpisa pripadnika jedinice pojavljuje gentilicij Claudius (2, 5-6), a na jednom (8) ime Flavius.

- L. F. Cassas 1997 Louis François Cassas, *Slikovito i povijesno putovanje po Istri i Dalmaciji*, Spon, Adam, Cassas i Lavalée u Hrvatskoj, Hannover - Čakovec 1997.
- H. Gabelmann 1972 Hans Gabelmann, *Die Typen der römischen Grabstelen am Rhein*, Bonner Jahrbücher 172, Bonn 1972, 65-139.
- H. R. Goette 1990 Hans Ruprecht Goette, *Studien zu römischen Togadarstellungen*, Mainz am Rhein 1990.
- N. Goldman 2001 Norma Goldman, *Reconstructing Roman Clothing, The World of Roman Costume*, Madison 2001, 213-237.
- D. Kečkemet - I. Javorčić 1984 Duško Kečkemet - Ivo Javorčić, *Vranjic kroz vjekove*, Split 1984.
- G. A. Mansuelli 1956 Guido Achille Mansuelli, *Genesi e caratteri della stele funeraria Padana*, Studi in onore di A. Calderini e R. Paribeni, III, Milano - Varese 1956, 365-384.
- D. Maršić 2004 Dražen Maršić, *Rimske portretne stele iz Muzeja grada Trogira*, Opuscula archaeologica 28, Zagreb 2004, 111-146.
- H. Pflug 1989 Hermann Pflug, *Römische Porträtstelen in Oberitalien. Untersuchungen zur Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Mainz 1989.
- J. Ortalli 1987 Jacopo Ortalli, *La via dei sepolcri di Sarsina - aspetti funzionali, formali e sociali*, Römische Gräberstrassen, Selbstdarstellung – Status – Standard, Kolloquium in München vom 28. bis 30. Oktober 1985, München 1987, 155-182.
- K. Prijatelj <1952> Kruno Prijatelj, *Nekoliko rimskih nadgrobnih portreta u Arheološkom muzeju u Splitu*, VAHD 53/1950-51, Split <1952>, 135-154.
- D. Rendić-Miočević <1960> Duje Rendić-Miočević, *Nekoliko monumentalnih nadgrobnih stela s portretima iz sjeverne Dalmacije (prilog tipologiji ilirsko-rimskog sepulkralnog spomenika na području Liburnije)*, Diadora 1/1959, Zadar <1960>, 107-131.
- S. Rinaldi Tufi 1971 Sergio Rinaldi Tufi, *Stele funerarie con ritratti di età romana nel Museo Archeologico di Spalato. Saggio di una tipologia strutturale*, Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Anno CCCLXVIII, Memorie Classe di Scienze morali, storiche e filologiche, ser. VIII, vol. XVI, Roma 1971, 87-166.

Summary

Dražen Maršić

Notes On Two Portrait Stelai of Salona

Key words: Salona, stelai, portraits

The paper deals with two stelai of Salona, presenting the portraits of the deceased: the old finding of a stele fragments with portraits of three deceased, now on display in the Archaeological Museum of Split, inventory number 410 D, and the newly found stele fragment in the Matijević Collection in Solin. The 410 D fragment appears in almost every recent study of the stone sculpture of Salona and Dalmatia. By its origins, it was related to Vranjic (Figure 1). However, the author's researches of the oldest bibliographic sources, that is, the works of Frane Bulić and the Inventory Register, Volume D, of the Archaeological Museum of Split have revealed that it was discovered in the area of the north-eastern necropolis of Salona, about the year 1908.

The only author to have dealt with the issues of internal structure and outer form of the 410 D stele is the Italian scientist, Sergio Rinaldi Tufi. He states that the preserved niche contains three portraits, »ma al di sopra di eessa doveva esservi un altro elemento (un frontone o una altra nichia) ora perduto«, somewhat later to state they make »resti di una figurazione non ricostruibile«. Such a statement cannot be agreed with, because Bulić himself, while describing the preserved figures says that »sopra si vedono avvanzi di altre tre figure«. That these are remains of the upper figures, and not some gable decoration, is evident from an even superficial look on the character of the remains preserved (Figure 2). The position of the draperies indicates these are remains of draperies of three garments. It is doubtless that the side framing of the upper field was made with a special architectural apparatus, but these - although it is probable - did not necessarily have to be pilasters. With regard to the appearance of the monument ending element (the gable) and its architectural structure, a detail solves this dilemma as well. The gable almost certainly had a classical architrave, which solution is indicated by the number of the figures in the upper field. It is hardly probable this was a, so called, broken gable, with a shell behind the portraits, because this element always appears combined with a pair of figures between whose heads appear the shell ribs. This, finally, means that the 410 D stele is by its appearance very close to the stele of Titus Fuficius (Figure 3).

Therefore, the stele belonged to the "two-tiered variant" of the high architectural stelai (»stela a tabernacolo«, »Stockwerkstelen«). Architectural models to such stelai are the monumental grave ediculae, such as the well know, today reconstructed, ediculae of Efonius (or Vofonius) Rufus and Aulus Murcius Obulaccus of Sarsina, Italy. The stelai of the »stockwerk« type make the last step of reduction of such architectural model, and those in Salona and Dalmatia are characterised by the flat character of reduction of the initial architectural model, that is, the presentation of »architecture« is limited to the front side of the monument only.

All the three figures are dressed in civil garments - tunic and toga - fully preserved being only the leftmost figure, of a young man (Figure 4). Drapery of the presented deceased follows the commonest way of draping of toga in the Roman art, characteristic for the Principality, classified as the Ba type by the German scientist Goette.

Lacking of an inscription on the relatively large foot of the stele opens numerous questions and controversies. What is certain is that the today condition of this part of the monument

does not result from a re-dressing or secondary use. So, what is the reason of lacking an inscription? At the first glance, only two options appear: either the inscription with its frame was made with paint or was not made at all.

The most certain and, actually, the only preserved elements for dating are the fashion and the physiognomic characteristics of the preserved portrait of the young man, indicating influences of the Claudius' official portraits. There is also a great similarity to the already mentioned stele of Titus Fufcius and its male portraits, firmly dated to the Claudius' period. The proposed dating is also compatible with the early-imperial type of draping of toga, with a diagonal balteus and a U-shaped umbo. Dating into the 30s or, even more probable, the 40s AD is, therefore, supported by all of the fashion, style and iconographic criteria.

In 2005, north of the western necropolis of Salona, there was discovered a smaller, yet very interesting, fragment of the top of a stele of architectural concept, here published for the first time (Figure 5). The stele gable is predominantly commonly designed, but its horizontal side is interrupted and recessed to form the back cornice of the niche on which is laid the hemispheric vault. In the centre of such formed gable, there is presented frontally an eagle holding a thunder-bolt in its claws. Of the central acroterion, preserved is the square base with a square recess, whereas the lateral acroteria were figures of laying lions.

The niche undoubtedly continued also to the lower part of the monument, with the image of the deceased. That this was one figure only is made evident from the similarly designed architectural stelai, all of them of the Tilurian production: the stele of M. Elvadius, of the horseman *ala Claudia nova*, and a similar stele with no inscription preserved, but probably of a soldier of the same military unit (both of Košute near Sinj, and both in the Archaeological Museum of Split today), as well as an unpublished fragment of a stele with the head of the deceased in the Cetinska krajina Museum in Sinj, differing from the former two by its cornice behind the head of the deceased being broken and replaced by a shell there. Still, between the above mentioned stelai and ours there is one, but very important, difference. In both the stelai of Košute, the top of the head of the deceased passes significantly the cornice, which would also have been the case about the stele of the Cetinska krajina Museum if it were not replaced by shell in its central part. In the remain of Salona, there is no head relief, which opens certain dilemmas. There are two possibilities: either the head, for some reason, did not reach the height of the cornice (a younger person?), or the figure of the deceased was made as a full sculpture and, as a bust, perhaps even a dressed semi-figure, was placed in the free space of the niche.

The connection between architectural and form-structural concepts of the stelai is evident not only in the appearance of the gable, but also in the appearance of the niche which, as seen, ends with an arch or a semicircular vault, a favourite motif for articulating of wall surfaces in the Roman architecture.

Comparison of our with the Tilurian examples is the only guidance in, not only structural but also chronological, analysis. Conditionally, in the same sense can also be used the image of the eagle in the gable of a Salonitan stele of the Tiberian period, as well as the image of a lion, functioning as an acroterion, on the stele of Caius Utius, dated to the Augustean period. These comparisons indicate that the monument belongs to the 1st century AD, which is also supported by our knowledge on founding and stay of *ala Claudia nova* in Dalmatia. Founded in the Claudian period, it stayed in Dalmatia at the time of Nero, to be sent to Germany after the civil war, by the year 70 AD latest. Including possibly also the first part of the Flavian period, this is the period of time where the stele that is treated here should be dated.